

Atbalstītās lēmumu pieņemšanas tiesiskais regulējums Īrijā: Īss pārskats¹

The Irish legislative approach to assisted decision-making: A brief overview

Dirdre Madena (*Deirdre Madden*)

 0000-0001-9752-6110

KOPSAVILKUMS

Jauns tiesiskais regulējums, kas paredz personu ar invaliditāti pilnu tiesību atzīšanu un nostiprināšanu saskaņā ar ANO Konvencijā par personu ar invaliditāti tiesībām noteikto, Īrijā tika pieņemts 2015. gadā, bet stājās spēkā 2023. gadā. Īrijas 2015. gada Atbalstītās lēmumu pieņemšanas likums paredz daudzas svarīgas izmaiņas valsts tiesību aktos. Piemēram, tas nosaka ikviena pieaugušā rīcībspējas pieņēmumu, nosaka cilvēka spēju funkcionālas novērtēšanas nepieciešamību, paredz pienākumu īstenot personas gribu un vēlmes. Tas atceļ arhaisko aizbildniecības sistēmu, kas Īrijā bija spēkā kopš 1871. gada. Šajā rakstā atspoguļoti likuma pieņemšanas un ieviešanas procesa svarīgākie notikumi, likumā noteiktās nozīmīgās izmaiņas tiesību sistēmā un ietvertie pamatprincipi. Rakstā parādīts, kā likumā noteiktas lēmumu pieņemšanas atbalsta iespējas, kā arī daži no tiem izaicinājumiem, kas pēc likuma spēkā stāšanās pastāv.

Atslēgvārdi: atbalstītā lēmumu pieņemšana, lemtspēja, labākās intereses, cilvēka griba un izvēle, Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām.

SUMMARY

Legislation to recognize and respect the rights of persons with disabilities, as required by the CRPD, was enacted in Ireland in 2015, although it was not formally commenced until 2023. The Assisted Decision-Making (Capacity) Act 2015 provides for many important changes in Irish law such as a presumption of capacity for all adults, a functional assessment of capacity, giving effect to the relevant person's will and preference, and the abolition of an archaic

¹ No angļu valodas manuskriptu tulkojusi Solvita Olsena

system of wardship which had been in place since 1871. This essay describes the legislative process for the introduction of the Act, the key changes and guiding principles, new decision support options to be provided, and some remaining challenges following the enactment of the legislation.

Keywords: assisted decision-making, capacity, best interests, will and preference, Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

Tiesību akts, kurā atzītas un respektētas cilvēku ar invaliditāti tiesības, lai valsts izpildītu ANO Konvencijā par personu ar invaliditāti tiesībām noteikto, Īrijā pieņemts 2015. gadā, bet spēkā stājas tikai 2023. gadā. Tas ir Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likums, kas paredz būtiskas izmaiņas Īrijas tiesību aktos, tostarp rīcībspējas prezumpciju visiem pieaugušajiem, rīcībspējas funkcionālu vērtēšanu, personas gribas un izvēles aizsardzību un īstenošanu, kā arī kopš 1871. gada spēkā esošās arhaiskās aizgādības sistēmas atcelšanu. (Oireachtas, 2015)

Īsumā par likumdošanas procesu

Atbalstītās lēmumu pieņemšanas ieviešana Īrijas tiesību sistēmā aizsākās jau XXI gadsimta sākumā. Personu ar invaliditāti tiesību aktivisti, tiesību un interešu pārstāvji, īpaši cilvēktiesību aizsardzības organizācijas, rīkoja dažādas kampaņas, pieprasot veikt tiesību reformu. Īrijā ieteikumus valdībai par tiesību aktu reformām izstrādā Tiesību reformu komisija (angļu val. *Law Reform Commission Ireland*), un tai tika dots uzdevums izstrādāt ieteikumus valdībai un veicināt sabiedrisko diskusiju, publicējot konsultāciju dokumentus. Tiesību reformu komisijas 2003. un 2005. gadā publicētajos ziņojumos (Ireland. Law Reform Commission, 2003 and 2005) uzsvēta nepieciešamība aizsargāt un ievērot personu ar invaliditāti cilvēktiesības. Ņemot vērā šos priekšlikumus, Īrijas valdība 2007. gadā sagatavoja likumprojektu, kura mērķis bija veicināt ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām (United Nations, 2006) ratifikāciju. Likumprojekts paredzēja izmaiņas vairākos tiesību aktos, lai nodrošinātu atbilstošas un efektīvas garantijas un nacionālo tiesību aktu atbilstību minētajai ANO konvencijai. Likumprojekta izstrādes gaitā notika vairākas sabiedriskās apspriešanas, par šo likumprojektu plaši debatēja parlamentā. Tika paustas bažas, ka likumprojektā ir uzsvērtā aizvietotā lēmumu pieņemšana un paredzētas minimālas garantijas neformālu lēmumu pieņemšanai. Būtiski iebildumi tika izteikti pret termina "labākās intereses" (angļu val. *best interests*) lietošanu, norādot, ka tā ir paternālistiska pieeja, kas neatbilst visu pieaugušo autonomijas un pašnoteikšanās tiesību īstenošanas principam. Ņemot vērā šos iebildumus, valdība pārskatīja sagatavoto tiesību akta projektu. 2013. gadā tika publicēts

papildinātais un daļēji pārstrādātais priekšlikums – likumprojekts “Par atbalstīto lēmumu pieņemšanu (rīcībspēju)” (Oireachtas, 2013).

Likuma par atbalstīto lēmumu pieņemšanu (rīcībspēju) pieņemšana 2015. gadā

2013. gadā publicētais likumprojekts “Par atbalstīto lēmumu pieņemšanu (rīcībspēju)” (Oireachtas, 2013) bija viens no visvairāk apspriestajiem tiesību aktiem Īrijā – parlamentā par to notika 14 debātes, vairākkārt tika pārskatītas likumprojekta normu redakcijas. 2015. gada decembrī Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likumu (angļu val. *The Assisted Decision-Making (Capacity) Act*; Oireachtas, 2015) beidzot pieņēma, un tagad tas Īrijā ir spēkā. Jaunais likums gan nestājās spēkā uzreiz pēc tā pieņemšanas – vēl bija nepieciešams oficiāls attiecīgā Īrijas valdības ministra rīkojums par tā izsludināšanu. Tādējādi, lai gan likums pieņemts 2015. gadā, tas stājās spēkā tikai 2023. gada aprīlī. Ilgo kavēšanos un spēkā stāšanās atlikšanu atbildīgās iestādes skaidroja ar nepieciešamību sagatavoties likumā noteikto izmaiņu īstenošanai, tostarp izstrādājot prakses kodeksus un likuma piemērošanas vadlīnijas.

Īrijas rīcībspējas tiesību reformas atbilstība ANO Konvencijai par personu ar invaliditāti tiesībām

ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 12. pants noteic, ka visiem pieaugušajiem tiek atzīta tiesībspēja un rīcībspēja vienlīdzīgi ar citiem. Konvencija arī uzliek par pienākumu nodrošināt personām ar invaliditāti nepieciešamo atbalstu, lai tās varētu īstenot savu tiesībspēju un rīcībspēju. (United Nations, 2006) Īrijas pacientu aizstāvības organizācija *Inclusion Ireland* jauno Īrijas Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likumu ir raksturojusi kā “seismisku kultūras pavērsieni”, kas nosaka pāreju no paternālisma un “labāko interešu” pieejas uz tiesībās balstītu pieeju, kur priekšplānā ir personas izvēle, kontrole un piekrišana. (Flynn, Á., 2021) Vēsturiski Īrijas veselības aprūpes sistēmā persona ar intelektuālās attīstības traucējumiem, tikai pamatojoties uz diagnozi vien, tika uzskatīta par nespējīgu pieņemt lēmumus par veselības aprūpes jautājumiem. Lēmumus par šādām personām pieņēma citi, arī ģimenes locekļi, pamatojoties uz pieņēmumiem par to, kas atbilst personas “labākajām interesēm”. Profesionāļiem nebija pienākuma atbalstīt personas ar traucējumiem lēmumu pieņemšanā un tādējādi veicināt, lai šīs personas varētu lēmumus pieņemt pašas. Savukārt jaunais Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likums pieprasa būtiskas pārmaiņas kultūrā un izglītībā, laiku, resursus, prasmes un kompetences, vadību un sadarbību. Būtiska loma ir arī sabiedrības izglītošana – informatīvas kampaņas, piemēram, informatīvi paziņojumi plašsaziņas

lidzekļos, publiski pieejami stendi, videoklipi un citi tiešsaistes rīki, kas informē cilvēkus par viņu tiesībām, kā tās īstenot un kur meklēt atbalstu.

2018. gadā, ratificējot ANO Konvenciju par personu ar invaliditāti tiesībām, Īrija iesniedza ANO, konvencijas izdevējorganizācijai, vairākas deklarācijas un atrunas. (Department of Children, Disability and Equality, 2023) Īrija norādīja, ka tā konvencijas normas izprot tādējādi, ka tās pieļauj gan atbalstīto, gan aizvietoto lēmumu pieņemšanas kārtību, proti, tās paredz lēmumu pieņemšanu personas vārdā, ja tas saskaņā ar likumā noteikto ir nepieciešams, vienlaikus nodrošinot atbilstošas tiesību aizsardzības garantijas. Un paziņoja, ka, ciktāl konvencijas 12. pantu var interpretēt kā prasību pilnībā izbeigt aizvietotās lēmumu pieņemšanas praksi, tā patur tiesības saglabāt šādus pasākumus konkrētos un atbilstošos apstākļos. (Government of Ireland, n.d.) Minētais pamatots ar nepieciešamību pārliecināties, ka jaunā tiesību akta piemērošanā neradīsies grūtības. Līdz ar to Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likums pieļauj iecelt personai lēmumu pieņemšanas pārstāvi, kuram ir tiesības personas vārdā pieņemt konkrētus lēmumus. Daži tiesību eksperti un cilvēku ar invaliditāti tiesību aizstāvji to uzskata par problemātisku tiesību aspektu, norādot, ka šāds Īrijas regulējums neatbilst Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 12. pantam. (Flynn, 2016)

Ratificējot minēto ANO konvenciju, Īrija deklarācijā norādīja, ka tā izprot konvencijas normas kā personu, tostarp personu ar garīgiem traucējumiem, piespiedu aprūpi vai ārstēšanu pieļaujošas, ja ārstēšanas pasākumi tiek piemēroti kā galējais līdzeklis un ievērojot stingras tiesiskās garantijas. (Government of Ireland, n.d., Articles 12 and 14)

Īrijas tiesību aktos ir skaidri noteikts, ka personas netiek diferencētas vecuma, invaliditātes, veselības stāvokļa, garīgo traucējumu vai uzvedības dēļ. Ikvienam ir tiesības uz tādu pašu rīcībspējas prezumpciju un tādu pašu tiesisko aizsardzību kā citiem. Īrijā dzīvo aptuveni 200 000 pieaugušo, kuriem varētu būt grūtības pieņemt lēmumus, taču Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likuma piemērošana katrā gadījumā ir atkarīga no personas individuālo apstākļu novērtējuma. Ikviens cilvēks var kļūt rīcībspējīgs pieņemt lēmumus uz laiku vai pastāvīgi, tāpēc šis likums patiešām attiecas uz ikvienu.

Būtiskākās izmaiņas

Viena no būtiskākajām izmaiņām, ko ievieš jaunais likums, ir atteikšanās no termina “vislabākās intereses” lietošanas, pieņemot lēmumus personas vietā, ja personai nav rīcībspējas vai ir rīcībspējas grūtības. Tas nozīmē, ka persona pašai ir tiesības izlemt, vai un kam tā piekrīt, nevis kāda cita persona – tuvinieks vai medicīnas darbinieks – izlemj, kas šai personai būtu vislabākais. Tas ir īpaši svarīgi veselības aprūpē, izvēloties medicīniskus izmeklējumus,

procedūras un ārstniecības pieejas, jo visām personām ir tiesības īstenot savu pašnoteikšanos un tādējādi izlemt, kādu ārstēšanu tās piekrīt saņemt. Šī pieejas maiņa ir gan praktiski, gan simboliski nozīmīga. Tā prasa būtiskas pārmaiņas kultūrā, lai šie principi tiktu integrēti ne tikai veselības aprūpē, bet arī plašākā sabiedrībā.

Lai nodrošinātu ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 12. pantā noteikto prasību, ka personas gribai un vēlmēm (angļu val. *will and preferences*) jābūt lēmumu pieņemšanas pamatā, Īrijas Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likumā noteikts, ka personas griba un vēlmes ir jāņem vērā, ciktāl tas ir praktiski iespējams un ciktāl tās ir saprātīgi nosakāmas. (Oireachtas, 2015) Likumdošanas procesā pāreja uz gribas un vēlmju ievērošanas principu tika raksturota kā valsts pienākuma novērst šķēršļus un ierobežojumus, kas kavē personām ar invaliditāti baudīt cilvēktiesības un pamatbrīvības, izpilde. Tika uzskatīts, ka gribas un vēlmju ievērošanas principa nostiprināšana tiesību normās ir atbilstoša ANO Konvencijai par personu ar invaliditāti tiesībām, pretēji iepriekšējā tiesību piemērošanas praksē nostiprinātajam “labāko interešu” principam gadījumos, kad lēmumi tika pieņemti citas personas vietā. Gribas un vēlmju ievērošanas princips paredz, ka situācijā, kad persona ir izteikusi savu vēlmi vai attieksmi par konkrētas medicīniskas iejaušanās veikšanu vai noraidījusi to, šī izvēle ir jārespektē arī tad, ja no medicīniskā viedokļa šāda rīcība neatbilst personas “labākajām interesēm”. Tiesiski nozīmīgs ir arī likumā lietotais formulējums – nepietiek tikai apsvērt personas izteiktu gribu vai vēlmi, bet ir pienākums personas gribu un vēlmes *īstenot (ievērot)*. (Oireachtas, 2015) Laika gaitā būs redzams, kā attīstīsies tiesību interpretācija, profesionālā prakse un kultūra sarežģītās situācijās, kad personas izteiktā gribas un vēlmju īstenošana varētu radīt medicīniski nelabvēlīgas sekas.

Veselības aprūpē, salīdzinot ar citām jomām, būtiska pārmaiņa ir tā, ka veselības aprūpes speciālistiem jāklūst par pacientu, kuriem ir kādi ierobežojumi, rīcībspējas veicinātājiem. Profesionāļiem ir pienākums sadarboties ar pacientu, lai veicinātu, atbalstītu, palīdzētu, sekmētu un atvieglotu šai personai lēmumu pieņemšanu. Tas ietver pacienta lēmumu pieņemšanas atbalsta vajadzību izpratni, piemērotas un atbilstošas informācijas pieejamības nodrošināšanu, lēmumu pieņemšanu ietekmējošo vides faktoru izvērtēšanu, kā arī komunikāciju ar personu viņai vispiemērotākajā veidā. Tas nozīmē, ka veselības aprūpes un sociālās palīdzības konsultācijām vajadzīgs ilgāks laiks, kā arī nepieciešamas būtiskas izmaiņas profesionālajā darbībā, tāpēc sistemātiski jāveicina šī principa izpratne un jānāca veselības aprūpes darbinieki īstenot to praksē.

Šis process tika uzsākts jau pirms Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likuma spēkā stāšanās. Veselības aprūpes pakalpojumu sniedzēji rīkoja apmācības, lai nodrošinātu, ka likuma spēkā stāšanās brīdī veselības aprūpes darbinieki izprot un var praktiski izpildīt minētajā likumā noteiktos pienākumus.

Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likuma pamatprincipi

Daži no Īrijas Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likumā noteiktajiem pamatprincipiem² jau iepriekš minēti, piemēram, personas gribas un izvēles (vēlpmju) principa istenošana, kā arī atteikšanās no “labāko interešu” kritērija. Vēl viens būtisks princips ir rīcībspējas prezumpcija, kas ir ļoti svarīga un ir visa likuma pamatā. Jaunā likuma normu ievērošanas apmācībās ir konsekventi jāuzsver, ka jebkura lēmumu pieņemšanas situācija ir jāuzsāk ar rīcībspējas prezumpciju neatkarīgi no tā, kāda ir cilvēka iespējamā invaliditāte vai funkcionālie traucējumi. Rīcībspējas prezumpcija attiecas uz ikvienu personu.

Īrijā tiek piemērota funkcionālā rīcībspējas pārbaude. Tās mērķis ir noskaidrot, vai konkrētā persona, piemēram, pacients, kuram tiek lūgts pieņemt lēmumu, saprot attiecīgo informāciju, ja tā tiek sniegta individualizētā veidā, ņemot vērā šīs personas vajadzības; vai persona var atcerēties informāciju pietiekami ilgi, lai pieņemtu lēmumu; vai persona spēj izvērtēt informāciju, tostarp ar lēmumu saistītos riskus un ieguvumus; vai persona spēj pieņemt un paziņot lēmumu. Rīcībspējas izvērtējumam jābūt specifiskam gan attiecībā uz jautājuma būtību, gan uz laiku, kad jāpieņem lēmums. Tātad rīcībspējas pārbaude ir ar konkrētu lēmumu un konkrētu situāciju saistīts novērtējums, nevis vispārīgs vai pastāvīgs personas spēju izvērtējums.

Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likumā ir noteikts juridisks pienākums respektēt personas izvēli arī tad, ja citi uzskata, ka tā nav saprātīga. Kā jau norādīts iepriekš, ir jāņem vērā personas griba un vēlmes, uzskati un vērtības, pat ja personai nav rīcībspējas. Tas var ietvert, piemēram, veselības aprūpes rīkojuma esamības pārbaudi; ja tāds rīkojums pastāv, tas ir juridiski saistošs un jāievēro.

Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likums noteic, ka personai (angļu val. *the intervener*³), kura plāno vai nodrošina jebkāda veida iejaukšanos⁴ (piemēram, ārstniecību), ir pienākums apspriesties ar personas, tostarp pacienta, pārstāvi vai pārstāvjiem, kurus ir izraudzījusies pati persona, proti, tā, kurai nepieciešama šī iejaukšanās un kura, ja spētu, pati pieņemtu lēmumu par iejaukšanos. Ja šī persona nespēj pieņemt lēmumus pat ar atbalstu, ja ir strīds par rīcībspēju vai par pārstāvja rīcību, kādēļ nepieciešams oficiāls lēmums par rīcībspēju, tad personai, kura plāno iejaukties, ir jākonsultējas ar tiesu. Likumā noteikts, ka jebkādai iejaukšanās rīcībai jābūt pēc iespējas mazāk ierobežojošai. Tas nozīmē,

2 Likumā ir ietverti deviņi pamatprincipi, bet šajā rakstā ierobežotā apjoma dēļ autore ir norādījusi nozīmīgākos. Lasītājs tiek aicināts izvēlēties citus avotus, kuros izklāstīti Īrijas medicīnas sistēmā noteiktie principi.

3 Likumā lietotais jēdziens “persona, kura iejaucas” (*the intervener*) ir plašs un attiecas uz visām personām, kuras iejaucas ar likumu aizsargātās personas lietās. Tā var būt arī ārstniecības persona.

4 Likums regulē lēmumu pieņemšanu visos jautājumos, arī veselības aprūpē.

ka tai jābūt pēc iespējas islaicīgai, tai jābūt nepieciešamai un samērīgai, kā arī jārespektē personas cieņa, privātums un autonomija. Pirms iejaukšanās pasākumiem (arī ārstnieciskiem) ir jāapsver konkrētās personas rīcībspējas atgūšanas iespējamība, iejaukšanās steidzamība un jāņem vērā visu norādīto personu, arī aprūpētāju un ikvienas personas, kurai ir “labticīga” (angļu val. *bona fide*) interese par personas labklājību, kā arī veselības aprūpes speciālistu viedoklis. Pēc visu šo kritēriju izvērtēšanas personai, kas veic iejaukšanos, ir jārikojas godprātīgi un personas labā. (Oireachtas, 2015)

Atbalsts lēmumu pieņemšanā ir ļoti svarīgs. Persona ar rīcībspējas ierobežojumiem netiek uzskatīta par nespējīgu pieņemt lēmumu. Personai, kas piedāvā kādu iejaukšanos, piemēram, ārstniecību, ir jāveic visi praktiski iespējamie pasākumi, kuri var palīdzēt personai ar spēju ierobežojumiem pieņemt lēmumus. Ja lēmumu pieņemšana ar piemērotu atbalstu nav iespējama, jālemj par rīcībnespēju. Nav universāla veida, kā sniegt atbalstu visām personām. Katram cilvēkam ir individuālas vajadzības, atšķirīgs informācijas izpratnes, lēmuma pieņemšanas un komunikācijas veids. Tāpēc konkrētam cilvēkam nepieciešamā atbalsta apjoms ir atkarīgs no pieņemamā lēmuma būtības, personas spējām izprast informāciju un sazināties, iepriekšējās pieredzes lēmumu pieņemšanā un citiem apstākļiem. Piemēram, ja persona ilgstoši dzīvojusi sociālās nodrošināšanas iestādē, viņa, iespējams, nav pieradusi patstāvīgi pieņemt lēmumus tādā pašā mērā kā persona, kas dzīvo savā mājoklī, tāpēc šādai personai ir jānodrošina atbalsts, lai attīstītu lēmumu pieņemšanas spējas un pašpaļāvību.

Lēmumu pieņemšanas atbalsta iespējas

Citi būtiski jaunā likuma aspekti ietver aizgādības sistēmas, kas bija spēkā kopš 1871. gada, atcelšanu. Šīs vēsturiskās, arhaiskās sistēmas pamatā bija 1871. gada likums par ārprātīgo aprūpi Īrijā (angļu val. *Lunacy Regulations (Ireland) Act*; United Kingdom Parliament, 1871). Tā bija cilvēktiesību un cilvēka cieņu aizskaroša sistēma – personu varēja nodot valsts aizsardzībā un pakļaut tiesas aizgādībai, ja tiesa atzina, ka cilvēks atbilst “ārprātīgā” (angļu val. *lunatic*), “idiota” (angļu val. *idiot*) vai “cilvēka ar vājprātīgu prātu (angļu val. *person of unsound mind*)” definīcijai. Šāds formulējums ir acīmredzami ir pretstatā cilvēktiesībām, personu aizskarošs un diskriminējošs. Par laimi, minētā sistēma ir atcelta līdz ar Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likuma stāšanās spēkā.

Īrijā aptuveni 2000 personu pašlaik ir tiesas iecelts aizgādnis. Kopš 2023. gadā stājies spēkā jaunais likums, sāks pārskatīt visas aizgādības lietas, un šis process jāpabeidz triju gadu laikā. Pārskatīšanas rezultātā daļai personu aizgādība tiks atcelta un, ņemot vērā konkrētās personas vajadzības, ieviesti piemēroti atbalsta mehānismi.

Tiesību aktos veiktās izmaiņas ietver arī pilnvarojuma tiesību aktu attiecināšanu uz veselības aprūpi un iepriekšēju veselības aprūpes norādījumu – pacienta rīkojumu (angļu val. *advance directives*) – spēkā esamības atzīšanu un izpildi.

Īrijas Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likums paredz pakāpenisku daudzveidīgu lēmumu pieņemšanas atbalsta iespēju ieviešanu, lai personām nodrošinātu dažādas atbalsta vajadzības. Tiek atzīts, ka cilvēku rīcībspēja nesamazinās pēkšņi vienā dienā, ja vien nenotiek kas ārkārtējs, piemēram, nelaimes gadījums, kurā gūta trauma. Laika gaitā personas rīcībspēja var pakāpeniski samazināties vai būt svārstīga. Tāpēc tiesību aktos tiek atzīta rīcībspējas dinamika, paredzot dažādus atbalsta mehānismus, kas ļauj nodrošināt personas vajadzības konkrētā dzīves situācijā. (Oireachtas, 2018)

Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likumā ir noteikti pieci jauni lēmumu pieņemšanas atbalsta risinājumi. Katrs no tiem nodrošina likumā noteiktām personām tiesības un iespējas sniegt atbalstu attiecīgajai personai lēmumu pieņemšanā. Pieci risinājumi ietver šādas palīdzības iespējas: lēmumu pieņemšanas asistenta (angļu val. *decision-making assistant*), līdzatbildīga lēmumu pieņēmēja (angļu val. *co decision-maker*), lēmumu pieņemšanas pārstāvja (angļu val. *decision-making representative*), pilnvarotas personas nākotnē (nākotnes pilnvarojums; angļu val. *enduring power of attorney*), kā arī iecelta veselības aprūpes pārstāvja (angļu val. *designated healthcare representative*) palīdzību. Visas šīs atbalsta personas, izņemot lēmumu pieņemšanas pārstāvi, ieceļ pati persona. Lēmumu pieņemšanas pārstāvi ieceļ tiesa, ja attiecīgā persona nav spējīga pati pieņemt lēmumus. (Oireachtas, 2018)

Palīdzību lēmumu pieņemšanā personai, kurai šāda palīdzība nepieciešama, parasti nodrošina šīs personas ģimenes loceklis vai tuvs draugs, kurš palīdz un atbalsta attiecīgo personu, vācot informāciju, palīdzot nokļūt uz tikšanos vai veicot citus administratīvus uzdevumus, izskaidrojot iespējas vai piekļūstot personas veselības aprūpes dokumentācijai, tādējādi palīdzot personai izvērtēt savas iespējas. Jāuzsver, ka attiecīgā persona pati izlemj, ko viņa vēlas par savu palīgu jeb asistentu un kāds atbalsts tai varētu būt nepieciešams. Lēmumu pieņemšanas asistentam nav deleģēta lēmumu pieņemšanas funkcija vai pilnvaras, viņa uzdevums ir palīdzēt attiecīgajai personai, nevis pieņemt lēmumus tās vietā.

Otra iespēja un risinājums ir izvēlēties līdzatbildīgu lēmuma pieņēmēju. Šo personu ieceļ pati attiecīgā persona, un lēmumi tiek pieņemti kopīgi. (Oireachtas, 2018) Piemēram, gadījumos, kad jāparaksta līgums, tas būs jāparaksta gan attiecīgajai personai, gan tās līdzatbildīgajam. Šī iespēja piemērota tiem cilvēkiem, kuri, iespējams, uzskata, ka viņiem ir nepieciešama mazliet lielāka palīdzība un aizsardzība, nekā var nodrošināt lēmumu pieņemšanas asistents. Arī šajā gadījumā tikai attiecīgās personas ziņā ir izlemt, kāda veida atbalstu lēmumu

pieņemšanā tā vēlas saņemt un kuru personu tā izvēlas par lidzatzbildīgo lēmuma pieņēmēju.

Var pienākt brīdis, kad tuvinieki uzskata, ka attiecīgā persona nav spējīga pieņemt noteiktus lēmumus. Šādos gadījumos saskaņā ar Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likuma piekto daļu var iesniegt pieteikumu tiesā, lūdzot iecelt lēmumu pieņemšanas pārstāvi. Šis ir vienīgais gadījums, kad lēmuma pieņemšanas pārstāvi ieceļ tiesa, visos pārējos gadījumos palīgu ieceļ attiecīgā persona pati. Izskatot pieteikumu par pārstāvja iecelšanu, tiesai ir jāizlemj, kādu lēmumu pieņemšanai pārstāvis ir nepieciešams, kādas būs viņa tiesības, vai pārstāvis darbosies personiskās labklājības, finanšu, veselības aprūpes vai citās jomās. Par lēmumu pieņemšanas pārstāvi tiesa parasti ieceļ attiecīgās personas ģimenes locekli, ja vien tas ir lietderīgi un piemēroti. Tomēr ne vienmēr ģimenes locekļa iecelšana var būt piemērots risinājums – var būt situācijas, kad ģimenes loceklis nav pieejams. Šādos gadījumos tiesa izvēlēsies citu personu, kura tiks iecelta par lēmumu pieņemšanas pārstāvi.

Pēdējās divas iespējas – izdots nākotnes pilnvarojums un/vai iepriekš iecelts veselības aprūpes pārstāvis. Tas ir paredzēts gadījumiem, kad persona paredz, ka nākotnē tai varētu būt nepieciešams lēmumu pieņemšanas atbalsts vai tā varētu zaudēt rīcībspēju. Ja šāda situācija iestātos, personai būtu nodrošināts atbalsts lēmumu pieņemšanā vai kāds cits būtu tiesīgs pieņemt lēmumus viņas vietā. Nākotnes pilnvarojums nozīmē, ka attiecīgā persona izraugās citu personu, kas drīkstēs viņas vietā pieņemt lēmumus, tādējādi garantējot, ka pilnvarotajam būs tiesības pieņemt lēmumus šīs personas vārdā. Izraudzītais veselības aprūpes pārstāvis ir īpaša persona, kas iecelta, lai nodrošinātu, ka attiecīgās personas vēlmes par viņas veselības aprūpi nākotnē tiek interpretētas saskaņā ar attiecīgās personas gribu un vēlmēm. Kā noteikts Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likuma 58. pantā, tas ietver arī tiesības dot piekrišanu ārstēšanai vai atteikties no tās.

Lēmumu atbalsta dienests

Saskaņā ar Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likumu Īrijas valdība ir izveidojusi jaunu institūciju – Lēmumu atbalsta dienestu (angļu val. *The Decision Support Service*) (Decision Support Service, n.d.). Šis dienests ir Garīgās veselības komisijas (angļu val. *Mental Health Commission*) struktūrvienība – šī komisija ir likumā noteikta iestāde, kas regulē stacionāro garīgās veselības aprūpi un nosaka kvalitātes un drošības standartus personām ar garīgās veselības traucējumiem. (Mental Health Commission, n.d.) Lēmumu atbalsta dienesta uzdevums ir aizsargāt un nodrošināt personu tiesības pašām pieņemt lēmumus. Šī institūcija regulē un reģistrē lēmumu pieņemšanas atbalsta pasākumus, kā arī uzrauga personas, kas ieceltas par lēmumu pieņemšanas atbalstītājiem, lai pārliecinātos,

ka tās ievēro tiesību aktus un neizmanto savu pilnvarojumu ļaunprātīgi. Lēmumu atbalsta dienests apkopo un uztur informāciju par cilvēkiem, kuri vēlas un spēj darboties kā lēmumu pieņemšanas pārstāvji, izskata sūdzības, veicina sabiedrības informētību un sniedz informāciju par Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likumu.

Garīgā veselība un atbalstītā lēmumu pieņemšana

Kā jau minēts, Īrijā atbalstītā lēmumu pieņemšana tiek piemērota ikvienā dzīves situācijā, arī garīgās veselības aprūpē. Cilvēki ar garīgiem traucējumiem, neatkarīgi no tā, vai viņi ārstējas, uzturēdamies sabiedrībā vai specializētos garīgās veselības centros, bauda tādas pašas likumā noteiktās tiesības kā ikviens cits. Ja persona ir ambulatorās klinikas pacients vai brīvprātīgi ārstējas stacionārā un ir iecēlusi lēmumu pieņemšanas atbalstītāju, šai atbalsta personai ir pienākums pieņemt lēmumus saskaņā ar pacienta gribu un vēlmēm. Tātad lēmumam jābūt tieši tādām, kādu pacients pats būtu pieņēmis. Neviena no minētajām atbalsta iespējām neparedz piespiest personu piekrist ārstēšanai, ja vien tā neatbilst piespiedu ieviešanas kritērijiem ārstniecības iestādē un netiek uzskatīta par rīcībspējīgu.

Īrijā garīgās veselības aprūpi regulē atsevišķs tiesību akts – Garīgās veselības likums (angļu val. *The Mental Health Act*), kura reforma pašlaik tiek apspriesta. Saskaņā ar šo likumu ir divi galvenie iemesli, kuru dēļ cilvēki var tikt piespiedu kārtā ievietoti psihiatriskās ārstniecības iestādē. Viens no tiem – persona rada nopietnu un tūlītēju apdraudējumu sev vai citiem. Otrais attiecas uz gadījumiem, kad personas spriestspēja ir tik izteikti pasliktinājusies, ka bez ārstēšanas tās veselības stāvoklis varētu nopietni pasliktināties. Garīgās veselības likuma 57. pantā noteikts: ja persona tiek ievietota slimnīcā piespiedu kārtā, ārstēšanai parasti ir nepieciešama personas piekrišana, izņemot gadījumus, kad personai trūkst rīcībspējas un psihiatrs uzskata, ka ārstēšana ir nepieciešama, lai aizsargātu personas dzīvību un veselību. (Oireachtas, 2001)

Tomēr pastāv vairākas neatbilstības starp Garīgās veselības likumu un Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likumu, kuras vēl jāprecizē un jāsašķir. Šajā kontekstā 2018. gadā tika veikti grozījumi Garīgās veselības likumā – pieņemti Garīgās veselības likuma papildinājumi (angļu val. – *The Mental Health Amendment Act*), kuros īpaši noteikts, ka Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likuma pamatprincipi attiecas arī uz garīgo veselību. (Oireachtas, 2018) Tomēr šis 2018. gada grozījums vēl nav stājies spēkā, līdz ar to netiek piemērots.

Kopumā var teikt, ka Atbalstītās lēmumu pieņemšanas (rīcībspējas) likuma pilnīga īstenošana Īrijā būs pastāvīgs izaicinājums, jo tas prasa būtiskas izmaiņas pašreizējā praksē, bet ilgstoši iesakņojušās tradīcijas ne vienmēr viegli mainīt. Likuma mērķis ir nodrošināt, lai ikviena persona saņemtu uz viņu vērstus

DĪRDRE MADENA. Atbalstītās lēmumu pieņemšanas tiesiskais regulējums Īrijā ..

pakalpojumus, saņemtu informāciju viņai saprotamā veidā un saņemtu nepieciešamo atbalstu, lai pati varētu pieņemt sev piemērotu lēmumu. Cerams, ka šis mērķis tiks īstenots un pārmaiņas – gan kultūrā un jurisprudencē – notiks pēc iespējas drīzāk.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

TIESĪBU AKTI

Starptautiskie tiesību akti

Government of Ireland (n.d.) Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Declarations and Reservations: Ireland. *United Nations Treaty Collection*. https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?src=treaty&mtdsg_no=iv-15&chapter=4&clang=en#EndDec

United Nations (2006) *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>

Īrijas Republikas tiesību akti

Oireachtas (2001) *The Mental Health Act, 2001*. <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2001/act/25/enacted/en/html>

Oireachtas (2015) *The Assisted Decision-Making (Capacity) Act 2015*. Assisted Decision-Making (Capacity) Bill 2013 (Bill 83 of 2013). <https://www.oireachtas.ie/en/bills/bill/2013/83>

Oireachtas (2018) *The Mental Health (Amendment) Act 2018*. <https://www.oireachtas.ie/en/bills/bill/2017/23>

Citu valstu tiesību akti

United Kingdom Parliament (1871) *Lunacy Regulation (Ireland) Act, 1871*. <https://www.irishstatutebook.ie/eli/1871/act/22/enacted/en/print.html>

LITERATŪRA UN CITI AVOTI

Decision Support Service (n.d.) <https://www.decisionsupportservice.ie/> [skatīts 20.05.2025.]

Department of Children, Disability and Equality (2023) Ireland and the UNCRPD. *Gov.ie*. <https://gov.ie/en/department-of-children-disability-and-equality/publications/ireland-and-the-uncrpd/>

Flynn, Á. (2021, May 20) *Opening statement to the Joint Committee on Disability Matters*. Houses of the Oireachtas. https://data.oireachtas.ie/ie/oireachtas/committee/dail/33/joint_committee_on_disability_matters/submissions/2021/2021-05-20_opening-statement-aine-flynn-director-decision-support-service_en.pdf

Flynn, E. (2016) The General Comment on Article 12 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A roadmap for equality before the law. *International Journal of Human Rights*, 20 (4), 471–490. <https://doi.org/10.1080/13642987.2015.1107052>

DĪRDRE MADENA. Atbalstītās lēmumu pieņemšanas tiesiskais regulējums Īrijā ..

Ireland. Law Reform Commission (2003) *Consultation Paper Series: Law and the elderly*. No. LRC CP 23-2003. <https://publications.lawreform.ie/Portal/External/en-GB/RecordView/Index/33876>

Ireland. Law Reform Commission (2005) *Consultation Paper Series: Vulnerable adults and the law: capacity*. No. LRC CP 37-2005. <https://publications.lawreform.ie/Portal/External/en-GB/RecordView/Index/35379>

Law Reform Commission (n.d.) <https://www.lawreform.ie/>

Mental Health Commission (n.d.) <https://www.mhcirl.ie/>

Oireachtas (2013) *The Assisted Decision-Making (Capacity) Bill 2013*. <https://data.oireachtas.ie/ie/oireachtas/bill/2013/83/eng/initiated/b8313d.pdf>